

Rok 1989 v globální perspektivě: Pokusné úvahy

V České republice i v sousedních zemích je zcela pochopitelný sklon považovat globální dopad roku 1989 za širší a definitivní verzi obratu, který znamenal pád komunistických režimů ve východní Evropě. Při bližším zkoumání se celkový obraz značně komplikuje. Dějinný význam zmíněného mezníku je v zásadě třeba vykládat ve světle vývoje během posledních tří desetiletí, a počítat přitom s otevřenými otázkami; takový záběr je ovšem mimo rámec této krátké glosy. Ale i když jde o úvahy omezené na výchozí fázi delšího procesu, jsou dobré důvody pro trochu větší časové rozpětí. V globálním kontextu je vhodné soustředit pohled na leta 1989 až 1991, tedy na sled událostí, který skončil rozpadem Sovětského svazu. Souvislost mezi východoevropskými převraty a sovětským kolapsem je nesporná, a koncem roku 1991 byl dovršen proces symbolicky započatý v lednu 1989, když člen maďarského politbyra oficiálně legitimizoval revoluci roku 1956. Nejde přitom jen o legitimační krizi sovětského impéria, způsobenou ztrátou celé sféry vlivu ve východní Evropě. Není sice pochyb o tom, že šlo o masívní neúspěch; když se sovětské vedení rozhodlo upustit od přímých intervencí v „lidových demokraciích“, zřejmě počítalo s tím, že si tam i po změnách režimů udrží větší vliv, než se pak ukázalo. Ke zřetězení okolností však přispěly i posuny a krizové příznaky uvnitř Sovětského svazu. Zčásti se jednalo o kroky spojené s reformním programem, ale učiněné v situaci, která už nedovolila další potřebné iniciativy, zčásti pak o nezamyšlené důsledky těchto nedokončených opatření. Za zvláštní pozornost stojí politická reforma, kterou se Gorbačov etabloval jako volená hlava státu a získal tím distanci od stranického centra, což mělo zřejmě umožnit rychlejší a samostatnější prosazení reformního kurzu. Nabízí se krátké srovnání s jinými epizodami, strukturálně do jisté míry podobného, ale obsahově velmi odlišného charakteru.

V historii dvou komunistických velmocí se vyskytly před Gorbačovovým pokusem tři markantní případy, kdy nejvyšší stranostátní činitel zvolil strategii distancování od mocenského aparátu. Nejdrastičtější byl první případ, Stalinova velká čistka v třicátých letech, v jejímž rámci byla vyvražděna většina ústředního výboru. Nelze sice tvrdit, že veškeré násilné vyřizování účtů, ke kterému během let 1936 až 1938 došlo, vyplynulo z centrálně řízeného plánu, a je pravda, že se Stalin opíral o klíčové instance aparátu, ale z dnes dostupných zdrojů se dá usoudit, že bezprecedentní projekt fyzické likvidace všech poražených, potenciálních a myslitelných odpůrců byl Stalinem osobně koncipován, a měl sloužit k vytvoření efektivně monocentrické mocenské struktury. Můžeme jen spekulovat o tom, jak by se byla vyvinula situace po velké čistce, kdyby nebylo došlo k druhé světové válce a relegitimizaci stalinského režimu vítězstvím nad nacismem. Druhý případ, tak nepodařený, že dnes upadl v zapomenutí, byl Chruščovův pokus o restrukturalaci strany v roce 1964. Rozdělení stranického aparátu na průmyslové a zemědělské oddělení mělo zřejmě posílit

osobní moc a nepřilíš vyhraněné politické záměry tehdejšího prvního tajemníka. Rychlý protiúder nomenklatury smetl Chruščovova ze scény.

Třetí případ byl spektakulární a až neuvěřitelně bezhlavý. Mao Cetungova kulturní revoluce, rozpoutána v roce 1964 a od začátku spojená s násilnou kampaní proti jiným vedoucím činitelům strany a státu, je dnes všeobecně (v Číně i oficiálně) pokládána za katastrofu, ale historikové si dodnes kladou otázky o povaze procesu, který do ní vyústil. Základní faktory byly zřejmě dva. Z Maových ultrautopických představ o bezprostřední jednotě vůdce a lidu, opřené o standardizované poučky a rituály, nemohl vzejít žádný konkrétní politický projekt (afinita s vizemi „velké jednoty“, různě obměněnými v čínské tradici, je patrná, a pokud se dá u Mao Cetunga vůbec mluvit o „sinizaci“ marxismu, tak spíše v této fázi než v případě jeho předrevolučních katechismů; rozhodně nešlo o pragmatické přiblížení čínským realitám). Praktické uplatnění si mohl Mao představit jen tak, že rozpoutá protestní hnutí proti mocenskému aparátu. Výsledek byl, a tím vstoupil do hry druhý faktor, „rozštěpená rebelie“ (fractured rebellion), jak ji nazývá jeden ze znalců současné čínské problematiky [Walder 2008], výbuch různě motivovaných a odlišně orientovaných protestních akcí, jejichž protagonisté se navzájem perzekvovali, zčásti prosazovali zájmy neslučitelné s Maovými představami, a v úhrnu způsobili rozvrat, jemuž mohl Mao po krátké krizi čelit jen intervencí armády. Výsledek dvouletého chaotického dění byl dalekosáhlý rozvrat režimu a v následující fázi pak rekonstrukce ve značně modifikované podobě.

K historickým výkyvům sovětského modelu a jeho variant tedy patří určitý typ „rozštěpení špičky“ (*Spaltung der Spitze* je termín ražený Niklasem Luhmannem, který ho však aplikoval na demokratické režimy). K rozchodu nejvyššího činitele s jádrem mocenských struktur, nebo aspoň s jeho podstatnou částí, může dojít v různých konstelacích a ve znamení velmi odlišných politických priorit. Tento fenomén jako takový není po mém soudu argumentem proti koncepci totalitárního panství, ale ilustruje posuny, možné v rámci totalitárních režimů. Gorbačovovy manévry, na rozdíl od výše zmíněných případů, měly za následek radikální a nezvratné změny celého společenského řádu. První zjevné příznaky nastaly už během roku 1990 v politické sféře. Dvě události, vyhlášení právního primátu Ruské federace nad Sovětským svazem a zvolení Borise Jelcina ruským prezidentem, znamenaly rozhodující obrat; ukázalo se, že Gorbačovovo přemístění mocenského centra pomohlo uvolnit cestu k desintegraci stranostátu a otevření prostoru pro jeho nejsilnějšího protivníka. Pučisté, kteří se v létě 1991 pokusili o krok zpět, se ve skutečnosti octli v pas-ti rozpadlých struktur. Tyto souvislosti byly v populárních výkladech méně reflektovány než by si zasloužily, a fakt, že sovětský model zašel na pokus o reformu shora (pravděpodobně příliš opožděný a vnitřně rozporný, než aby úspěch byl myslitelný), se málo hodil do dominantního příběhu o konci bipolárního světa. Přijatelnější byla legenda o velikém Reaganovi, který porazil komunismus.

Tady budiž dovolena krátká vzpomínka na osobní dojmy. Autor těchto řádků shodou okolností odletěl z Austrálie den po zhroucení moskevského puče a koupil na letišti právě vyšlé číslo tamějšího deníku Ruperta Murdocha, s nevidaně palcovým titulkem „Komunismus je mrtev“. Za srovnání stojí formulace z výrazně pravicových a proamerických Lidových novin na začátku roku 2019: „Komunistická moc prorostla do soukromých firem a zneužívá všechny nástroje globálního kapitalismu proti jeho tvůrcům“ [Klesla 2019]. Úvahy o zlotřilosti komunismu, který se posmrtně rozdvojl na stranostát a soukromníka, by asi nikam nevedly; ale lze si klást otázky, proč byl komunismus na počátku devadesátých

let tak snadno odepsán, a proč je dnešní Čína přesto vnímána jako komunismus na pokračování. Zpochybněním obou názorů bude, jak uvidíme, možno dospět k vyváženějšímu pohledu.

Potlačení demokratického protestu v Číně v červnu 1989 koincidovalo s ranou fází transformačního procesu ve východní Evropě, a bylo vnímáno jako zpátečnická akce stejného typu jako ty, které se v Sovětském svazu a v satelitních státech víckrát zdály hrozit (a byly asi v některých případech chystány). Překvapující řetězová reakce, která vyvrcholila rozpadem Sovětského svazu, posílila dojem nezadržitelného historického procesu, a tudíž i očekávání, že stejný vývoj v Číně je jen otázkou času. Navíc byla tato perspektiva podepřena ideologickými premisami, o nichž ještě bude řeč. Harmonická kombinace liberální demokracie a tržního hospodářství byla vyhlášena za neodolatelný a nepřekonatelný model pokroku, a obstrukce mohly být jen dočasné. V neposlední řadě šlo však o nepochopení změn, které v Číně nastaly už koncem 70. let. Rekonstrukce a reorientace po Maově smrti se neřídila žádnou explicitní a dlouhodobou strategií. Jednalo se o „řízenou improvizaci“, jak to formuluje nedávná analýza [Ang 2016]; a dá se soudit, že ve vládnoucích kruzích panoval vágní konsenzus o cílech a cestách transformace, ale nebyl tak pevně stanoven, že by vyloučil konflikty v nečekaných situacích. V roce 1989 zastával generální tajemník strany jinou linii než tu, která převládla, a octl se v domácím vězení, ale soudě podle dnes dostupných zdrojů by jeho strategie neznamenal přechod k politickému pluralismu [Nathan 2019]. Zvolena byla represivnější varianta, ale v rámci pokračujícího transformačního kurzu. Toto pozadí událostí bylo pro tehdejší pozorovatele méně viditelné, než se pak během posledního čtvrtstoletí stalo.

Máme kombinaci přistříženého leninismu, průběžně a eklekticky adaptovaného kapitalismu, selektivně aktivovaného konfucianství a institucionálního i geopolitického navázání na čínskou imperiální tradici ještě považovat za komunistický režim? Rozhodně jde o víc než variantu sovětského modelu, a plausibilnější je závěr, že tu vzniká autoritární režim nového typu, jehož struktury teprve nabývají pevnějších obrysů, a navíc nám schází adekvátní pojmosloví. Jde o historický fenomén, který se v mnoha ohledech vymyká kategoriím a interpretacím odvozeným z evropské zkušenosti.

Kromě empirických nejasností a pojmové nevybavenosti je ve hře další faktor: celý komplex ideologických konstrukcí, spojených s událostmi let 1989 až 1991 i jejich tehdejšími vnímáním, a překvapivě odolných tváří v tvář nečekaným obrátům. Konec komunismu, se zpožděním v Číně, nebyl jen konstatován; byl souběžně interpretován na více úrovních a povýšen na světodějinný mezník. Představa o něčem jako konci dějin byla dočasně dosti rozšířená, a ne vždy spojená s teoretickým zdůvodněním, o které se pokusil Francis Fukuyama. Tato iluze je dnes důkladně zdiskreditována, a není třeba delší kritiky; ale stojí za krátkou poznámku, že asociace mezi koncem „systémové konkurence“ (jak se tenkrát běžně nazývala rivalita západního a východního bloku) a koncem dějin je ze zpětného pohledu velmi málo pochopitelná. Soutěž nebo konfrontace vyhraněných modelů celospolečenské organizace je v historii docela výjimečným fenoménem, v podstatě omezeným na dvacáté století, a tato situace vznikla v důsledku civilizační krize, kterou do akutního stavu přivedla první světová válka. V dějinách jinak převažují nuancovanější konstelace: odstupňované diference, postupnější přeměny a omezenější konflikty. Výjimečnost druhé poloviny století ještě podtrhuje fakt, že nejvyhrocenější polarita na ideologické, institucionální a geopolitické úrovni nemohla vyústit ve válečný konflikt stejného typu jako ty, které

předcházely jejímu vzniku, a to proto, že destruktivní potenciál válečné technologie se už vymkl strategickému rozumu.

Neskončily tedy dějiny, nýbrž krátkodobý výjimečný stav. K ideologickému doprovodu událostí patřily však i výklady méně troufalé než ten výše zmíněný. Bylo nasnadě zaznamenat vítězství neoliberálních modelů ekonomické a sociální politiky; tento závěr byl o to přesvědčivější, že v postkomunistických státech převládla koncepce reformu v tomto duchu. Pro retrospektivní pochopení těchto postojů je třeba krátce rekapitulovat dnešní stav diskusí o neoliberalismu. Na jedné straně se opětovně „obzvlášť“ po velké finanční krizi, konstatovalo selhání neoliberálních předpisů; na druhé straně se mluví o návratu či přežití neoliberalismu („the strange non-death of neoliberalism“, jak to formuloval Colin Crouch), a o tom, že nadále ovlivňuje, mnohdy nepřímo, politické síly, od kterých by se měly očekávat alternativní návrhy. Analytické rozlišení mezi třemi úrovněmi by asi přispělo k ujasnění této problematiky. Na nezákladnější úrovni jde o svého druhu civilizační posun: změnu vztahů mezi jednotlivcem a kolektivem, právem a politikou, ekonomikou a sociálními vazbami. Dochází, jinými slovy, k vykrystalizaci toho, čemu Marcel Gauchet říká „juridicko-technicko-merkantilní komplex“. A jedná se o změnu takového dosahu, že se představy o jejím zvratu nezdaří realistické. Otázka je spíše, jaké lze vynalézt a uplatnit korektivy a protiváhy, což se zatím příliš nedaří. Druhou úroveň představuje neoliberální ideologie, jejímž jádrem je absolutizace a idealizace trhu, a jejímiž slepými místy jsou mocenská složka ekonomiky a z ní vyplývající dynamika oligarchizace. Třetí úroveň tvoří praktická politika inspirovaná neoliberalismem, ale neredukovatelná na ideologické zásady, a vždy tak či onak podmíněna okolnostmi a širším kontextem, přičemž může jít o více nebo méně racionální adaptaci, ale také o více nebo méně výstřední úlety. Zdánlivý triumf neoliberalismu na troskách komunismu zastínil tyto rozdíly, a převládla tendence přijímat neoliberální ideologii jako soběstačný celek. Nedá se ovšem říci, že by praktická ekonomická politika v postkomunistických zemích byla jednolitá, ale dominantní diskurs byl jednoznačný. Triumfalistická recepce ideologie byla o to snazší, že hlavní zásluhy o obrat byly připsány ikonám západního neoliberalismu, Reaganovi a Thatcherové. Jak je všeobecně známo, strany takto orientované neslavily ve východní Evropě ten dlouhodobý triumf, se kterým počítali.

Jeden důležitý aspekt neoliberálního vidění světa byla důvěra v ekonomiku jako hybnou sílu dějin a v ekonomii jako exaktní poznání jejich zákonitostí. Kritikům neušlo, že tento postoj silně připomínal, byť s opačným znamením, marxistické učení o základně, nadstavbě a vědeckém pojetí jejich vztahů. Tato redukcionistická perspektiva vedla k podcenění politických a v neposlední řadě geopolitických daností a problémů. Utopické projekce neoliberálního řádu si málo všimaly geopolitického dělení světa a konfliktního potenciálu v něm obsaženého. Tento okruh faktorů měl být podřízen globalizované, stabilizované a definitivně pochopené ekonomice. A pokud byla geopolitická problematika zohledněna, šlo převážně o vizi unipolárního světa, kde americká hegemonie už neměla vážného konkurenta. Je sice pravda, jak připomíná Fared Zakaria v nedávné publikaci [2019], že unipolarismus nebyl samozřejmostí, a na počátku 90. let se ve Spojených státech vyskytl názor, že pravými vítězi studené války jsou Japonsko a Německo; ale přehnané je tvrzení téhož autora, že teze o bezprecedentním a nezvratném mocenském primátu Spojených států byla hlášána jen výjimečně. Není sporu o tom, že unipolaristické iluze silně ovlivnily zahraniční politiku Spojených států za Bushe mladšího, jakož i těch evropských

států, které jeho iniciativy a pokusy o „změny režimů“ podpořily. Dnes snad nikdo výslovně nepovažuje svět za unipolární, ale latentní představy toho druhu mají ještě politický vliv.

Nic tak masívně nepodlomilo dominantní ideologii z konce minulého století jako návrat geopolitiky, v prvé řadě spojený s vzestupem Číny, ale také (někdy spektakulárněji, ale v podstatě méně významně) s vývojem a zahraniční politikou Ruska. Je však třeba tuto problematiku vidět v souvislosti s jinými změnami a deziluzemi. Velkou předností knihy Adama Tooze [2018] o finanční krizi je úspěšná snaha zařadit tento mezinárodní otřes do širších souvislostí. Finanční krize vyvrátila iluzi o definitivní stabilizaci kapitalismu („no more boom and bust“); názorně ukázala, že ekonomické myšlení opřené o idealizovaný obraz trhu nebylo připravené na financionalizaci a její nezamýšlené důsledky; a posílila snahy o rekonstrukci ekonomie jako multiparadigmatického oboru, charakterizovaného koexistencí, vzájemnou kritikou a v lepších případech konstruktivním dialogem odlišných perspektiv (což můžeme považovat za normální stav společenských věd). Krize také nastolila politické problémy a vyžádala státní intervence v rozsahu, který byl předtím většinou pokládán za věc minulosti. Geopolitické faktory pak působily v různých kontextech: ve vnitřní aréně Evropské unie, v jejích vztazích ke Spojeným státům, a v neposlední řadě v souvislosti se vzestupem Číny a jejím vlivem na světové hospodářství (čínská ekonomická politika během krize šla, jak ukazuje Tooze, svého druhu keynesiánskou cestou). Nezdá se přehnaná hypotéza, že by se finanční krize, včetně její evropské dohry, dala interpretovat – v duchu Toozeovy analýzy – také jako obecná krize ideologických vzorců, které během předchozích dvou desetiletí nejvíce ovlivnily dominantní diskurzy.

Vraťme se na závěr k výchozímu datu. Ze zpětného pohledu se jeví rok 1989 jako začátek velkého eurasijského rozcestí (o Euroasii tu ovšem nemluvíme v duchu ruského euroasijsství, nýbrž ve smyslu makrokontinentu, tj. včetně evropského výběžku). V Číně, v Rusku a na západní periférii sovětského impéria se rýsovaly různé – a následně čím dál odlišnější – cesty postkomunismu. Konstrukce „euroasijské autokracie“ jako společenského jmenovatele Číny a Ruska a hrozivé alternativy k západní demokracii nejsou přesvědčivé; na to jsou kontrasty mezi mocenskými strukturami, rozvojovými výkony a geopolitickými vyhlídkami těchto dvou států příliš velké. To samozřejmě nevyklučuje rusko-čínskou alianci, která by však měla jinou povahu než někdejší sovětsko-čínská. Byla by méně ideologická, tím pádem také méně vystavena nebezpečím ideologických rozepří; a Čína by nutně byla silnějším partnerem, což by zase mohlo vyvolat ruské výhrady a snahy o jiná řešení, případně srovnatelné s čínskou změnou zahraničně politického kurzu v roce 1971.

Čtvrtá cesta, otevřena rokem 1989, měla vést k nové fázi evropské integrace. Tady je zvlášť důležité rozlišit mezi rychle vytvořenými hotovými fakty, dlouhodobějšími perspektivami se smíšenými výsledky, a iluzorními projekty s reálnými následky, ale bez vyhlídek na vytýčené cíle. Do první kategorie patří sjednocení Německa, které *ipso facto* změnilo geopolitickou skladbu Evropy, ale dalo vzniknout vnitropolitické situaci, která není zatím plně zvládnutá. V druhém případě se jedná o rozšíření Evropské unie na východ, které – s jistým zpožděním a různým způsobem v různých zemích – splynulo s postkomunistickou cestou východní Evropy. V tomto prostředí znamenaly pokroky integrace také, jak se ukázalo, nové podněty k rozrůznění pohledů na další možný vývoj. Třetí typ pak představuje projekt urychlené politické integrace, koncipovaný na začátku 90. let; vyústil v různá opatření, jmenovitě zavedení eura, ale daleko nedospěl, a žádná cesta k větším úspěchům

se nerýsuje. Dosavadní zkušenost spíše ilustruje problematiku evropské integrace, než aby ji přiblížila nějakému soubornému řešení.

To všechno jsou témata, o nichž se nedá říci, že by dnes nebyla diskutována. Je však nápadné a politováníhodné, že v širším a pokleslejším kontextu se ocitají ve stínu všudy-přítomného diskurzu o nové studené válce. Ten by si zasloužil delší komentář, ale v rámci této krátké úvahy ho nelze ani naznačit.

Johann Pall Arnason

DOI: 10.14712/23363525.2019.22

Literatura

- Ang, Yuen Yuen [2016]. *How China Escaped The Poverty Trap*. Ithaca: Cornell University Press.
- Klesla, Jan [2019]. Ve světě se spouští nová železná opona. Na které straně zůstane Česko? *Lidové noviny*, 20. 1. 2019.
- Nathan, Andrew [2019]. The New Tienanmen Papers. *Foreign Affairs* 98 (4): 80–91.
- Tooze, Adam [2018]. *Crashed. How a Decade of Financial Crises Changed the World*. London: Allen Lane.
- Walder, Andrew G. [2008]. *Fractured Rebellion*. Cambridge/MA: Harvard University Press.
- Zakaria, Fareed [2019]. The Self-Destruction of American Power. *Foreign Affairs* 98 (4): 10–16.